

В.А. Мандзік

(навуковы супрацоўнік аддзела сучаснай беларускай мовы
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі)

АРФАЭПІЧНЫ МАТЭРЫЯЛ НА СТАРОНКАХ “БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАТЫКІ ДЛЯ ШКОЛ” Б. ТАРАШКЕВІЧА І ЯГО ЗАМАЦАВАННЕ Ў СУЧАСНАЙ ВЫМАЎЛЕНЧАЙ НОРМЕ

Выхад у свет першай граматыкі беларускай мовы лінгвісты абгрунтавана называюць пачаткам новай эпохі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Нягледзячы на тое, што ў адпаведнасці з практычнымі патрэбамі выданне павінна было служыць перш за ўсё ліквідацыі арфаграфічнага разнабою, выключнае значэнне яно мела і для фарміравання фанетыка-арфаэпічнай сістэмы. Выключная роля працы Б. Тарашкевіча ў замацаванні арфаграфічных і вымаўленчых норм асабліва выразна бачыцца ў кантэксце развіцця беларускай мовы ў пачатку ХХ ст. – гэта час, які папярэднічаў выданню граматыкі.

У дакастрычніцкі перыяд літаратурная мова развівалася пераважна ў рэчышчы мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, знаходзілася пад уплывам дыялектнага маўлення. Вузкае распаўсюджанне літаратурнай мовы, абмежаваная сацыяльная база не спрыялі ўдасканаленню яе вуснай формы. Аднак ёсць падставы сцвярджаць, што “папярэднія ўмовы выпрацоўкі літаратурнага вымаўлення пачалі складвацца менавіта ў гэты час” [1, с. 108]. Фарміраванне вымаўленчых норм адбывалася ў выніку замацавання пазіцый агульнабеларускіх фанетычных з’яў. Пра існаванне арфаэпічных норм у гэты час гаварыць не даводзіцца, аднак пачатковая стабілізацыя арфаграфіі шмат у чым абапіралася на фанетычную сістэму беларускай мовы. Выдадзеныя ў дарэвалюцыйны час дапаможнікі для школ “Беларускі лемантар, або Першая навука чытання” (1906) К. Каганца, “Першая чытанка для дзетак беларусаў” (1906) Цёткі і “Другое чытанне для дзяцей-беларусаў” (1909) Я. Коласа разам з перыядычнымі выданнямі даюць уяўленне пра спецыфіку тагачаснага правапісу, ступень адлюстравання на пісьме фанетычных асаблівасцей беларускай мовы. Правапіс галосных пераважна адпавядаў фанетычнаму прынцыпу, аднак выключэнні рабіліся для запазычаных слоў: *тротуары, бюрократы, коопэрацыя*; асабовых і геаграфічных назваў: *Помпея, (да) Лондону, Португалія, Корэя*; складаных слоў: *новопрышэдшымі, тонканогі, новамодныя, новагодніе* [3, с. 89, 254, 57]; некаторых граматычных форм: *роднаго, самага, тоўстыя, старыя, вогнішчэ, сэрцэ* і інш. [2].

У аснову правапісу зычных з самага пачатку ў якасці асноўнага быў пакладзены марфалагічны прынцып. Аднак прыклады шматлікіх адхіленняў ад яго на карысць фанетычнага сведчаць пра істотны ўплыў на

арфаграфію жывога маўлення. Так, часта сустракаюцца перадача на пісьме асіміляцыйнай мяккасці зычных: *расьце, цьветам, песьню, дзьверы*; адлюстраванне прыпадабнення па глухасці, якое распаўсюджвалася і на напісанне прыназоўнікаў на з: *атчынице, с чужое, с цябе, бяс помочы*; асобныя выпадкі перадачы асіміляцыйна свісцячых да шыпячых: *пяшчынкі, у калысацы* [2]. Прасочвалася тэндэнцыя да маркіраванасці запазычанай лексікі, якая праяўлялася ў непадпарадкаванні яе асноўным арфаграфічным правілам, захаванні зыходнага вобліку іншамоўнага слова. Так, многія запазычанні ўжываліся на пісьме з падвоенымі зычнымі: *сумма, масса, тэлеграма*. Такім чынам, працэс нармалізацыі ў дакастрычніцкі перыяд адбываўся не на падставе дакладных і аб'ектыўных навуковых прынцыпаў, а на інтуітыўным адчуванні аўтараў і выдаўцоў.

Рашаючую ролю ў распрацоўцы і замацаванні арфаграфічных норм адыграла “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча (1918 г.). Аўтар здолеў, як ніхто да гэтага, адабраць і сістэматызаваць галоўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, паказаць гістарычна абумоўленую сувязь яе фанетыка-граматычных рыс перш за ўсё з цэнтральнымі беларускімі гаворкамі. Выданне замацоўвае фанетычны прынцып напісання галосных і марфалагічны – для перадачы зычных. Адхіленні ад апошняга мелі на мэце перадаць спецыфіку беларускага маўлення (дзеканне і цеканне, падаўжэнне зычных, зацвярдзенне шыпячых, *p* і этымалагічнага *ц*, асіміляцыя зычных па мяккасці, паяўленне прыстаўных гукаў і інш.).

Пададзена фанетычная сістэма беларускай мовы: зычныя падзелены на цвёрдыя і мяккія (прычым адзначана, што *p, ж, ч, ш* зацвярдзелыя), звонкія і глухія, свісцячыя і шыпячыя, плаўныя (*p, л*), насавыя (*н, м*), губныя (*б, в, м, п, ф*), “язычныя” (*д, ж, дж, ч, ш, з, с, ц, дз, р, л, н*), “гартанныя” (*г, к, х*).

Спынімся асобна на дзвюх арфаэпічных з’явах, якія былі замацаваны ва ўсіх пяці выданнях “Граматыкі”, знайшлі адлюстраванне ў пазнейшых працах фанетыстаў і сёння ўяўляюць цікавасць для даследавання. Першая з іх – асіміляцыйная мяккасць свісцячых. Падмацаваная тагачасным правапісам, яна выразна была акрэслена аўтарам як характэрная рыса беларускай фанетыкі: “Перад мяккімі зычнымі *з, с, ц, дз* змягчаюцца: зьяць, сьляза, цвіцець, дзьве і г. д. Толькі перад *г, к, х* яны не змяняюцца: згінуць, схіліць, скінуць і г. д.”. Звярнуў увагу Тарашкевіч і на палаталізаванае вымаўленне [з] перад [й], што да гэтага часу з’яўляецца нормай літаратурнай мовы: “Часамі *ь* паказвае, што зычны ня трэба зьліваць з чародным галосным, бо паміж імі чуваць *й*: зьявіцца, зьесьці і г.д. (выгаварваецца: *зьявіцца, зьйэсьці*)” [5].

На сучасным этапе развіцця літаратурнай мовы асіміляцыйнае змякчэнне зычных застаецца адной з вызначальных рыс беларускага маўлення, аднак у той жа час яна даволі няўстойлівая. Некаторыя лінгвісты

звязваюць адсутнасць палаталізацыі ў маўленчай практыцы з уплывам сучаснай арфаграфіі, якая гэтую мяккасць не адлюстроўвае. Мы зрабілі ўласныя назіранні за маўленнем дыктараў і карэспандэнтаў беларускага радыё, якія дазволілі выявіць пэўныя заканамернасці ў перадачы асіміляцыйнай мяккасці (гл. табл. 1, 2).

Табліца 1. – Варыянтнасць перадачы асіміляцыйнай мяккасці [с] у маўленні дыктараў і карэспандэнтаў беларускага радыё

Спалучэнне зычных	Прыклады	Агульная колькасць ужыванняў	Колькасць мяккіх рэалізацый	Колькасць цвёрдых рэалізацый	Заўвагі
с + ц'	[с'ц']яг, магчыма[с'ц'], праве[с'ц']і	267	225	42	Дыктар (умоўна ВА) – пераважае адсутнасць памякчэння
с + п'	[с'п']евы, [с'п']ершым (з першым), пер[с'п']ектывы	124	76	48	Паралельнае ўжыванне цвёрдых і мяккіх варыянтаў аднымі і тымі ж дыктарамі
с + в'	[с'в']іслачы, да[с'в']едчанасці	92	80	12	
с + л'	Шчомы[с'л']іца, зара[с'л']і	52	40	12	Паралельнае ўжыванне цвёрдых і мяккіх варыянтаў рознымі дыктарамі
с + н'	[с'н']ег Кале[с'н']ік	96	89	7	
с + м'	ка[с'м']ічны, [с'м']етнік	23	21	2	
с + ф'	[с'ф']ера, атма[с'ф']ерны	30	26	4	Адсутнасць памякчэння [с] прыназоўнікавага – [сф']інкамі

Так, незалежна ад становішча ў слове неістотная варыянтнасць назіраецца ў перадачы спалучэнняў [с+ц'], [з+z']: ча[с'ц']эй, *больша[с'ц']*, [с'ц']яг, у[з'z']яння, *вiе[з'z']е*, [з'z']ярская (прозвішча). Так, з 267 ужыванняў слоў са спалучэннем [с+ц'] з памякчэннем зафіксавана 225, ці 84,2 %; з 24 ужыванняў слоў са спалучэннем [з+z'] 22, ці 91,6 %, былі вымаўлены з мяккім [з']. Відаць, гэта тлумачыцца тым, што шапяляватае адценне гучання наступных мяккіх зычных [з] і [ц] істотна адрознівае іх

артыкуляцыю ад адпаведных цвёрдых, што аказвае дадатковае ўздзеянне на палаталізацыю папярэдніх [з] і [с].

Значная варыятыўнасць прасочваецца ў рэалізацыі спалучэнняў зубных [з], [с] з наступнымі мяккімі губнымі [б'], [п'], [м']. Трое з шасці дыктараў канала “Культура”, чыё маўленне было запісана, паслядоўна змякчаюць дадзеныя гукі незалежна ад пазіцыйнага становішча ў слове. Столькі ж інфармантаў паказваюць прыклады варыятыўнай перадачы мяккасці зычных у ідэнтычным фанетычным акружэнні: [с'п']*ёршым* і [сп']*іс*, [з'б']*іраюць* і [зб']*еларусаў*, па[с'п']*яховае* і пра[сп']*эктар*, [з'м']*ены* і [зм']*эст*. Са 124 ужыванняў слоў са спалучэннем [с+п'] цвёрдая артыкуляцыя [с] заўважана ў 48 (38,7 %), пры рэалізацыі 54 слоў са спалучэннем [з+б'] свісцячы вымаўляўся цвёрда ў 46,3 % выпадкаў.

Табліца 2. – Варыянтнасць перадачы асіміляцыйнай мяккасці [з] у маўленні дыктараў і карэспандэнтаў беларускага радыё

Спалучэнне зычных	Прыклады	Агульная колькасць ужыванняў	Колькасць мяккіх рэалізацый	Колькасць цвёрдых рэалізацый	Заўвагі
з + в'	[з'в'] <i>естак</i> , про[з'в'] <i>ішча</i>	87	75	12	Дыктары СП, СС – варыянтнае вымаўленне [з] прыставачнага
з + б'	[з'б'] <i>іраюць</i> , па[з'б'] <i>егнуць</i>	54	29	25	
з + л'	ра[з'л'] <i>ічвае</i> , тур[з'л'] <i>ёт</i>	26	14	12	
з + н'	па[з'н'] <i>ей</i> , [з'н'] <i>ебыцця</i>	35	32	3	Спарадычна цвёрдая рэалізацыя [з] прыназоўнікавага
з + м'	ня[з'м'] <i>енна</i> , [з'м'] <i>ешаны</i>	60	36	24	Варыянтнае вымаўленне [з] прыставачнага
з + з'	у[з'з'] <i>еяння</i>	24	22	2	
з + й	ра[з'й] <i>эчаліся</i>	31	31	–	

Цвёрдыя варыянты часцей сустракаюцца ў запазычаных словах і на стыку прыназоўніка з іменнымі часцінамі мовы: *эк[сп']ерымэнт*, [сп']*ецыяльнасць*, *ін[сп']эктар*, *эк[сп']ертызы*, *ка[см']ічнай*, [сп']*ёршага*, [сп']*ёнзенскай*, [зб']*еларуссю*, [зб']*эжанцамі*. Калі казаць пра становішча пачатку слова, то “ў літаратурным вымаўленні з, с перад мяккімі губнымі б, п, м, в ва ўсякім разе павінны змякчацца рэгулярна: *збег [збех]*, *снеў [сьпеў]*, *смех [сьмех]*, *свет [сьвет]*. Цвёрдае вымаўленне с, з тут магчыма таму, што ў гэтай пазіцыі цвёрдыя і мяккія зычныя не могуць адрозніваць

словы” [4, с. 6]. Такім чынам, варыянты цвёрдага вымаўлення [з], [с] сустракаюцца сёння таму, што моўная сістэма іх не забараняе.

Асобна Б. Тарашкевічам быў распрацаваны правапіс запазычаных слоў у адпаведнасці са ступенню іх засвоенасці: даўнія запазычаныя рэкамендавалася пісаць паводле вымаўлення, у адносна новых захоўваць асаблівасці мовы, з якой гэтыя лексемы паходзяць. Прычым гэты прынцып распаўсюджваўся і на адлюстраванне цвёрдасці/мяккасці зычных перад наступнымі [э], [ы]: “Не змягчаюцца звычайна й зычныя **з, с і ц**: *асыстэнт, магазын, пазыцыя, коопэрацыя* і г. д., але *фантазія, поэзія, аказія, Азія, Сібір* і інш.” [5]. Цікава, што і на сучасным этапе развіцця літаратурнай мовы няма адзінага падыходу да напісання і вымаўлення запазычаных слоў з цвёрдымі/мяккімі зычнымі перад [э]. У беларускай мове літара *е* абазначае мяккасць папярэдняга зычнага, літара *э* – цвёрдасць папярэдняга зычнага. Таму напісанне і вымаўленне спалучэнняў “зычны + [э]” ў ідэале павінна супадаць. На практыцы ж назіраецца не толькі неадпаведнасць арфаграфіі і арфаэпіі, але і варыянтнае вымаўленне адных і тых жа лексем: *пекі[нэ]с і пекі [н’э]с, фіт[нэ]с і фі т[н’э]с, кліп[м’э]йкер і кліп[мэ]йкер*. Гэта яшчэ раз пацвярджае думку пра тое, што засваенне і адаптацыя запазычанай лексікі – найбольш складаны, “жывы” моўны працэс, які для ўсталявання пэўнай нормы патрабуе значнага часу, вымагае, каб той ці іншы арфаэпічны варыянт даказаў сваю жыццяздольнасць у маўленчай практыцы.

Такім чынам, “Граматыка”, нягледзячы на недасканаласць і супярэчлівасць многіх палажэнняў, у значнай ступені паспрыяла ліквідацыі арфаграфічнага разнабою і стала падмуркам для далейшай паглыбленай распрацоўкі граматычнага і фанетычнага моўных узроўняў.

Літаратура

1. Выгонная, Л.Ц. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Л.Ц. Выгонная // Беларуская мова / В.П. Красней [і інш.] ; навук. рэд.: А.А. Лукашанец [і інш.] ; прадм. М.Р. Прыгодзіча. – Орле, 1998. – С. 105–147.
2. Колас, Я. Другое чытанне для дзяцей-беларусаў / Я. Колас. – Пецябург : Загляне сонца і ў наша аконца : Наша хата, 1909. – 110 с.
3. Мова “Нашай Нівы”, 1906–1915: варыянтнасць, сінанімія / В.П. Лемцюгова [і інш.] ; рэд. В.П. Лемцюгова. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 302 с.
4. Падлужны, А.І. Мяккія зычныя ў беларускай мове / А.І. Падлужны // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1996. – Вып. 45. – С. 3–9.
5. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Вільня : Беларуская друкарня ім. Фр. Скарыны, 1929. – Выданне пятае, пераробленае і пашыранае. – Мн. : Народная асвета, 1991 [факсімільн.].